

Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Uebernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert. Herausgegeben von Joachim Bahlcke, Hans-Jürgen Bömelburg, Norbert Kersken. Universitätsverlag Leipzig, 1996, ss. 353, skorowidze, 20 ilustracji.

Historycy ustroju Polski nie mieli wątpliwości co do tego, że Rzeczpospolita szlachecka była osobnym rozwojowym stadium państwa wynikłym z (wielo-) stanowej monarchii, równoległym w stosunku do zachodnioeuropejskiego absolutyzmu. Inaczej zachodni autorzy, którzy często upatrywali w niej przejaw rozwojowego zahamowania, odmawiając jej charakteru odrębnej formy państwowości. Zwrotem w takim nastawieniu było m.in. trzecie spotkanie polskich i zachodnioniemieckich historyków w Moguncji w 1984 r., zwłaszcza zaś otwierający je referat Gotfryda Schramma. Porównywał on w nim ustrój Polski, Czech oraz Węgier z ustrojami państw zachodnich. Skonstatował, że obraz stanowych ustrojów Europy będzie jednostronny bez uwzględnienia krajów Europy środkowo-wschodniej, przede wszystkim zaś Rzeczypospolitej, tutaj bowiem funkcjonowały odmienne systemy. Polegały one na współistnieniu i współdziałaniu monarchii i potężnych stanów – w wyraźnym przeciwieństwie do równolegle kształtującej się na zachodzie absolutystycznej formy rządów.

Zmiana tego nastawienia pociągnęła za sobą ożywienie porównawczych interdyscyplinarnych badań nad dziejami Europy środkowo-wschodniej, w Niemczech ostatnio przyobleczonych w organizacyjną formę: *Geisteswissenschaftliches Zentrum – Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e.V.*, z siedzibą w Lipsku.

Omaiwana tu praca jest pierwszą publikacją tego Centrum, zarazem zaś pokłosiem naukowej konferencji zorganizowanej w Berlinie w dniach od 31 X do 2 XI 1994 r., poświęconej zaś funkcjonowaniu stanowych systemów polskiego, czeskiego i węgierskiego. Wydano ją w ramach serii *Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa*. Składa się na nią 15 referatów, pogrupowanych tematycznie w trzy grupy. Poprzedza je poszerzona wersja wspomnianych wcześniejszych rozważań Schramma, zamyka je zaś wstępne podsumowanie referatów i dyskusji pióra W. Eberharda.

W pierwszym tematycznym bloku zatytułowanym *Instytucje* J. Pánek (Praga) porównawczo obserwował dzieje urzędów w grupie czeskich oraz austriackich krajów habsburskiej monarchii, akcentując czasową przewagę stanowości w charakterze pierwszych z nich. V. Boužek (Cz. Budziejowice) zajął się terytorialnymi urzędami w Czechach i ustalił, że nad państwowymi ich funkcjami dominowały działania i tendencje wynikające z powiązań z lokalnymi klientami. E. Opałiński (Warszawa) na podstawie urzędów ziemskich województw łęczyckiego i sieradzkiego wykazał, że w urzędniczych karierach drugiej połowy XVI i pierwszej XVII w. decydujące były osiągnięcia i dorobek uzyskany w służbie publicznej, nie zaś poparcie magnata. Stosunkami węgierskimi zajął się A. Kubinyi (Budapeszt), porównując pozycję stanów w Węgrzech właściwych oraz w Siedmiogrodzie, w którym nad stanami dominował władca; wskazał też na wpływ zagrożenia tureckiego na kształtowanie się wzajemnych stosunków między monarchią i stanami.

Drugi tematyczny blok został określony jako *Korporacje*. Otwiera go studium A. Mączaka (Warszawa), który szerzej poszedł w czynionych porównaniach, zestawiając Rzeczpospolitą oraz Anglię XVI w. pod względem jej stosunku do centralnej władzy państwowej. W obu tych krajach wytwarzał się wówczas system klienteli, który naturalną kolejną rzeczą winien wieść do państwowej centralizacji. Nie stało się tak jednak w Rzeczypospolitej, gdzie każda próba wykorzystania lokalnych struktur dla państwowych celów była traktowana jako zamach na wolności szlacheckie. W sumie wykazał, że w Rzeczypospolitej „demokracja szlachecka” jako forma republikańskiego państwa nie mogła utrzymać się na dłuższą metę przy braku silnego politycznie mieszczaństwa. H-J Bömelburg (Warszawa, *Deutsches Historisches Institut*) zajął się rolą magnaterii w Polsce, Czechach i na Węgrzech, wskazując, że w odpowiednich okolicznościach mogła ona

stanować swoistą awangardę stanowego ustroju przeciwdziałając centralizacji, zaś N. Kersken (Marburg a. L.) pod analogicznym kątem widzenia wartościował polityczną rolę i miejsce szlachty średniej w tych trzech państwach. Wreszcie I. G. Tóth (Budapeszt) ujął obie te sprawy, zwłaszcza rolę tamtejszych stanowych zgromadzeń – w ich zmienności w przestrzeni i w czasie, osobno dla Węgier właściwych i dla Siedmiogrodu. Ostatnie w tej części jest studium J. Bahlkego (Lipsk) dotyczące katolickiego duchowieństwa jako zorganizowanego stanu w Czechach oraz na Węgrzech, w warunkach przekształcania religii rzymskokatolickiej w religię państwową; była ona jednym ze spoiw, stosunkowo późnym, wykorzystywanym przy tworzeniu i umacnianiu absolutystycznej w nim monarchii. Skuteczność tego procesu zwiększały integralnie w nim zawarte stanowe treści, równocześnie zapewniając większą trwałość stanowym elementom w stopniowo unifikowanym absolutystycznym państwie. „Ukonfesyjnienie” państwa nie wykluczało jednak rozwojowych odmienności, ponieważ w Czechach „katolicyzacja państwa” usprawniała państwową administrację i gospodarcze procesy, gdy tymczasem na Węgrzech, gdzie stanowe więzi katolickiej organizacji kościelnej znacznie były silniejsze, pod obydwoma tymi względami zadziałała zdecydowanie hamująco.

Kolejną i ostatnią grupę wydawcy wyodrębnili pod mianem kultury politycznej. Rozpoczynają ją porównawcze studium W. Eberhard (Lipsk) nad dziejami reformacji w Czechach, na Morawach i w Polsce (nie pomijające w ogólnym obrazie również Węgier). Różnowiercze kręgi wykazywały w tych krajach różne tendencje. W Czechach były unionistyczne, wiodąc do włączenia różnowierczych zbiorowości – tak jak innych, np. stanowych – w mechanizmy funkcjonowania państwa. W Polsce, na Morawach i na Węgrzech przeważała tendencja „koegzystencjalna” współistnienia i wzajemnej tolerancji różnych wyznaniowych grup. Wiodła ona z jednej strony do poszanowania jednostkowych praw, lecz zarazem nie stwarzała możliwości zbiorowego działania i włączania się w państwowe struktury. Polskiej tylko reformacji poświęcił swą pracę H. Gmiterek (Lublin) stwierdzając, że w polskich elitach społecznych, politycznych i kulturowych była znajomość wszystkich reformacyjnych prądów i poglądów, też odpowiedniej literatury, lecz że była ona tylko powierzchowna, nie prowadząc do wyraźnych podziałów; było to ubocznym skutkiem ówczesnej wyznaniowej tolerancji. J. Valka (Brno) przedstawił problem „polityków” wśród czeskich i morawskich różnowierców oraz ich działalność, zmierzającą do zapewnienia tolerancji i koegzystencji wyznań w funkcjonowaniu państwa. Obserwacje swe zestawiał i podobnymi zjawiskami wśród francuskich hugenotów, podkreślając ich odmienność. N. Mout (Leiden) przebadala infiltrację neostoickich poglądów J. Lipsiusa (1547–1606) wśród czeskich i węgierskich elit, a także, co interesujące, wrocławskich, osobno traktując jego właściwą doktrynę oraz jej postać złagodzoną, specjalnie *ad usum* habsburskiej monarchii. A. Drabek (Wiedeń) skupiła swą uwagę na stanowisku czeskich i morawskich stanów wobec absolutyzmu Habsburgów, zwłaszcza po narzuceniu przez nich tzw. „odnowionych” ziemskich ordynacji. Opisała nader śmiało, aczkolwiek nieskuteczne, stanowe kontrakcje w tym względzie i poddała je starannej analizie. Ciekawe wreszcie są wywody W. Neugebauera (Berlin), teoretyczne i typologizujące, biorące za punkt wyjścia jeszcze typologię O. Hintzego i ich krytykę ze strony G. Schramma. Ten ostatni odrzucał przeciwstawianie sobie trójkuralności i dwuizbowości i sugerował typologię „przestrzenną” (*Raumtypologie*). Od różnił w nich systemy stanowe, których istotę stanowiła samorządność grupowa i terytorialna nie włączona w monarsze struktury zarządzania państwem, od tych, które, mimo swej „stanowości” w owe monarsze struktury były włączone i w nich funkcjonowały. Przegląd stosunków w Polsce, Czechach i na Węgrzech prowadzi autora do postulatu stosowania tu przestrzennej typologii z jej symptomami w postaci rodzaju praw do ziemi, przestrzennego i osobowego zasięgu zgromadzeń stanowych, stopnia urynkowienia, itp.

Całość, jak już wspomniano, zamykają sumujące uwagi W. Eberharda, który stwierdził, iż następnym krokiem w kierunku wyznaczonym przez obrady berlińskiej konferencji powinno być skoncentrowanie badań nad treściami polityki stanów i nad mechanizmami stosowanymi przy ich realizacji, skoro obecnie skoncentrowano się głównie na instytucjonalnej stronie rozpatrywanych zjawisk.

Choć, z pewnymi wyjątkami, prace zamieszczone w omawianym wydawnictwie dotyczyły kwestii bardziej szczegółowych, jest ono interesujące i cenne. Nie tylko z uwagi na liczne odniesienie do spraw polskich, ale przede wszystkim dlatego, że w niejednym odsłaniają wewnętrzne mechanizmy podziałów i systemów stanowych, analizowane nie tyle od instytucjonalnej, co od socjotechnicznej strony.

KAZIMIERZ ORZECZOWSKI (Wrocław)

Andreas Schwennicke, „*Ohne Steuer kein Staat*”. *Zur Entwicklung und politischen Funktion des Steuerrechts in den Territorien des Heiligen Römischen Reichs* (1500–1800). Vittorio Klostermann, Frankfurt /M 1996, ss. VIII + 446 (= *Ius Commune Sonderheft*).

Z uwagi na wielkość i różnorodność terytoriów, wchodzących w skład Rzeszy i nieprzebrane bogactwo rodzajów podatków i form opodatkowania przedmiotem naukowego badania były dotąd przede wszystkim systemy podatkowe w poszczególnych krajach, obowiązujące w krótkich z reguły przedziałach czasowych. Monograficznych opracowań, uwzględniających większe kompleksy terytorialne, otrzymaliśmy niewiele. Ujęcia, które by udzielały globalnych odpowiedzi na pytania o warunki kształtowania się państwowych systemów podatkowych na progu czasów nowożytnych, należą do zupełnych wyjątków.

Niedostatek ten stara się złagodzić Andreas Schwennicke, badacz znany i ceniony, w najnowszej ciekawej, obszernej i trudnej w odbiorze książce, opublikowanej w serii „*Ius Commune (Sonderheft)*” przez zasłużone Wydawnictwo Vittorio Klostermanna z Frankfurtu nad Menem. Książka daje przegląd rozwoju systemów podatkowych kilkunastu władztw terytorialnych; przy czym uwzględniono w niej struktury różnego formatu, od XVI do XVIII stulecia. Autor poddaje analizie podówcześnie dyskusje o podatkach oraz opisuje okoliczności, w jakich powstały traktaty, poświęcone finansowaniu działalności państwa na przełomie XVI i XVII w. Pojawiły się one w przeświadczeniu, że nowoczesne silne państwo nie może istnieć bez racjonalnych podstaw materialnych, które mógł gwarantować wyłącznie system podatków, płaconych przez wszystkie stany. Punkt ciężkości wykładu spoczywa jednak na prezentowaniu wzajemnego oddziaływania prawnopolitycznej literatury i praktyki płacenia podatków. Autor stara się pokazać drogę, prowadzącą od zakorzenionej jeszcze w wiekach średnich praktyki opodatkowywania majątku do bardziej nowoczesnych wydajnych form, umożliwiających poszerzenie sfer aktywności państwa. Jego wykład odsłania polityczne zależności prawa podatkowego szczególnie w latach wojny trzydziestoletniej; w tym sensie prezentuje drogi i bezdroża w ewoluowaniu wzajemnych relacji między prawem a polityką. Wielki wkład wniesiony w te zagadnienia przez najwybitniejszego polskiego znawcę prawa podatkowego i praktyki finansowania działalności państwa na Śląsku, Kazimierza Orzechowskiego, został dostrzeżony, choć nie w tym stopniu, na jaki zasługuje.

Walorem tej ważnej, syntetycznej pracy jest zestawiona w niej obszerna bibliografia prawnopodatkowa za okres od 1608 do 1790 r.; w bibliografii uwzględniono także dysertacje.

HENRYK OLSZEWSKI (Poznań)